

В.Д. Старычонок (Мінск, БДПУ)

Лексічны корпус балтызмаў у беларускай мове

Тэма кантактавання балтыйскіх і славянскіх моў даўно прыцягвае ўвагу даследчыкаў. Пытанні выяўлення і функцыянавання балтызмаў у беларускай мове і гаворках займаліся Я.Карскі, К.Яблонскіс, Р.Й.Далідэнас, А.І. Жураўскі, А.М.Булыка, Э.Грынавяцкене, Ю.Ф. Мацкевіч, Я.І.Рамановіч, А.І.Чабярук і інш. Адказы на розныя пытанні беларуска-балтыйскіх моўных узаемасувязей прадстаўлены ў кнізе “Лексічныя балтызмы ў беларускай мове”. Лексікаграфічная апрацоўка балтызмаў, іх этымалогія і тэрытарыяльнае распаўсюджанне разглядаюцца ў слоўніках Ю.А. Лаўчутэ і А. Я. Анікіна [1; 2]. Даследчыкі даволі часта спрачаюцца наконт колькаснага складу балтызмаў у беларускай і ішых славянскіх мовах, прыводзяць розныя довады адносна ўключэння ці неўключэння таго ці іншага слова ў спіс балтызмаў і яго этымалогіі. На аснове слоўніка Ю.Лаўчутэ падлічана, што колькасць балтызмаў у беларускай мове перавышае лічбу 550, у польскай – 400, у рускай – 200, ва ўкраінскай – 60 [1, с. 4]. Гэтыя дадзеныя, складзеныя на аснове матэрыялаў 1960-1970 гг., не адлюстроўваюць сапраўдны колькасны паказчык балтызмаў у беларускай мове. Выдадзены ў 1979 – 1986 гг. пяцітомны “Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча”, а таксама шматлікія дыялектныя даведнікі дазволілі папоўніць корпус балтызмаў да 1200-1300 адзінак (з улікам вытворных суфіксальных найменняў). Наяўнасць у лексічным складзе значнай колькасці балтызмаў сведчыць аб інтэнсіўных і працяглых кантактах беларускай і балтыйскіх моў, якія пачаліся амаль паўтары тысячы гадоў назад і працягваюцца да нашага часу.

Ядро лексічнага корпуса балтызмаў утвараюць каля 120 лексічных адзінак, якія прайшлі ўсе стадыі лексіка-семантычнай адаптацыі і трывала замацаваліся ў сучаснай літаратурнай мове і яе функцыянальных стылях. Значную іх частку (каля 100 слоў) складаюць назоўнікі: *адліга* (літ. *atlėga*¹), *бомы* (літ. *būomas*), *буч* (літ. *būčias*, *bučius*), *венцёр* (літ. *vėnteris*, *vėntaris*), *дзёгаць* (літ. *degūtas*), *крумкач* (літ. *krunkočius*), *крупеня* (літ. *kruopiene*), *лоўж* (літ. *laužas*), *мурза* (літ. *mūrza*), *парсюк* (літ. *paršiukas*), *рэзгіны* (літ. *rėzginės*), *шапшамка* (літ. *šaršė*), *шашок* (літ. *šėškas*), *янтар* (літ. *gintarys*). Дзеясловы, як правіла, абазначаюць пэўныя дзеянні чалавека: *кешкацца* (літ. *teškentis*, лат. *keškat*), *клынаць* (літ. *klyptii*, *klibeti*), *лانیць* (літ. *lopyti*), *лындаць* (літ. *lindoti*, *lindeti*), *мянціць*, *мянташыць* (літ. *menčiuoti*), *сноўдацца* (літ. *snaudaliuoti*, *snauduliuoti*).

У групе слоў літаратурнай мовы вылучаецца падгрупа найбольш старажытных балтызмаў, якія зафіксаваны ў помніках старабеларускага

¹ Пры вызначэнні этымалогіі слоў і іх літоўскіх (латышскіх) адпаведнікаў, што прыводзяцца ў спрошчаным фанетычным афармленні, выкарыстоўваліся матэрыялы “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” (т. 1-14), “Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” (т. 1-5), а таксама слоўнікаў Ю. Лаўчутэ і А.Я. Анікіна.

пісьменства *атоса* (фіксуецца з 1643 г. ← літ. *atāsaja*); *гірса* (фіксуецца з 1596 г. у форме *дырса* ← літ. *dirse, girse*); *клуня* (фіксуецца з 1503 г. у формах *клоня, клуня, клюня* ← літ. *kluonas*); *коўш* (фіксуецца з 1486 г. у форме *ковишъ* ← літ. *kaušas*); *крушня* (фіксуецца з 1591 г. у форме *крушня* ← літ. *krusnis*); *куль* (фіксуецца з 1540 г. у форме *куль* ← літ. *kulỹs*); *свіран* (фіксуецца з 1499 г. у форме *свирен* ← літ. *svirna, svirnas*); *склюд* (фіксуецца з 1599 г. у формах *склютъ, склут* ← літ. *skliũtas*) і інш.

Многія са старажытных балтызмаў захаваліся толькі ў гаворках: *берла* ‘нявееянае збожжа’ (фіксуецца з 1584 г. у формах *берело, берло, бярало* ← літ. *beralas*); *дзякло* ‘дань, падатак’ (фіксуецца з 1457 г. у формах *дякло, дзякло* ← літ. *dũokle, dekla*); *люн, люна* ‘багна, дрыгва, зыбун’ (фіксуецца з 1552 г. у формах *лунъ, люнь* ← літ. *liũnas*); *прымен, прымян* ‘сенцы’, ‘павець’ (фіксуецца з 1521 г. у формах *примен, применъ, примн, примън* ← літ. *priemene*); *скіцер* ‘кавалак сала’ (фіксуецца з 1540 г. у форме *скитера* ← літ. *sketerà*) і інш.

У лексічным корпусе балтызмаў вылучаюцца экспліцытныя адзінкі, якія не захаваліся да нашага часу і адлюстроўваюць спецыфіку лексічнага складу старабеларускай мовы: *жыбінцей* ‘асоба, адказная за асвятленне і ацяпленне’ (літ. *žibinčius*), *койминець* ‘селянін, які жыве не на двары вотчынніка, а ў асобным доме’ (літ. *kaimynas*), *мезлева, мезлива* ‘падатак за кароў’ (літ. *mezliava*), *пиркойта* ‘хацінка’ (літ. *pirkaite*), *явкъ* ‘рэмень, якім прывязваецца валу ярмо’ (літ. *jàuktas*).

Перыферыю лексічнага корпуса балтызмаў складаюць дыялектныя словы, якія часцей за ўсё фіксуюцца ў пагранічным беларуска-літоўска-польскім паграніччы і адрозніваюцца па тэрыторыі распаўсюджанасці. Адны з іх утвараюць даволі шырокія арэалы (гэта невялікая частка запазычанняў), другія ж фіксуюцца ў адным-двух населеных пунктаў і адносяцца да катэгорыі кантактэм-запазычанняў. У дадзеным выпадку важнай метадычнай перадумовай неабходна лічыць выразнае адмежаванне балтыйскіх запазычанняў ад інфільтрацый-аказіяналізмаў, якія, па сцверджанні Э.Смулковай, выпадкова выкарыстоўваюцца ва ўмовах актыўнага ці пасіўнага білінгвізму, не засвоены беларускай дыялектнай сістэмай і не заўсёды свядома ўспрымаюцца носбітамі той ці іншай мовы [3, с. 204-205]. Безумоўна, гэта пытанне патрабуе даволі скрупулёзнага і дэталёвага вывучэння.

Балтыйскія словы, зафіксаваныя ў народных гаворках, размяркоўваюцца па шматлікіх тэматычных групам. Сярод назоўнікаў найбольш рэльефна вылучаюцца наступныя найменні:

а) асоба, чалавек; больш за 150 слоў); чалавек характарызуецца з самых розных пазіцый, поглядаў і падыходаў (вонкавага выгляду, псіхічнага складу, тэмпераменту, разумовых здольнасцей, пэўных рыс характару, адносінах да працы, роду дзейнасці, заняткаў, паводзін, узросту, нацыянальнасці і інш.; *абэржа, балтушнік, біза, бінда, вілюга, вяпла, дудук, кепша, скердзь*;

б) жывёльны свет (назвы жывёл, рыб, птушак, насякомых, паўзуноў і земнаводных); *букса, вягал, гамола, мальга, свірбуль, шуршаль*;

в) саматызмы (часткі цела чалавека і жывёліны); *гнібур, кепель, комсць, марзакі*;

г) раслінны свет; каля 80 запазычанняў гэтай тэматычнай групы называюць расліны, кветкі, дрэвы, кусты, грыбы і інш.; *арнік, іксва, шумята, жыльвіца, лапшак, раўдонік*;

д) дом, збудаванні, гаспадарчыя пабудовы; *прывен, торп, жагіні, лакты, сверсць*;

е) стравы, ежа; *бурга, плюсна, путра, рагойш, раўгеня*;

ё) адзенне, абутак; *барулі, мэкішты, ушмалы, шварка*;

ж) траснспартныя сродкі і іх часткі; *барішкулі, грынджолы, гокты, ускорсы*;

з) пасуд, кухонныя прылады; *каўбыр, ракяцень, сласты*;

і) сродкі для рыбалоўства; *болдаўка, відзея, ганта, гізка*.

Сярод дзеяслоўнай лексікі, запазычанай з балтыйскіх моў, вылучаецца некалькі найбольш прадстаўнічых па колькасным складзе разрадаў. Гэта перш за ўсё “гукавыя” словы, якія выражаюць спецыфіку маўлення чалавека, гукаў жывёлы і гучання прыродных з’яў: *вайцяць* ‘надакучліва гаварыць’ (літ. *vaitóti* ‘вохкаць, стагнаць’); *вяркыць* ‘гаварыць павучальным тонам’ (літ. *verkti* ‘плакаць’); *кункаць* ‘квакаць’ (літ. *kunkti* ‘тж’); *керкаць* ‘гагатаць; кракаць’ (літ. *kirkauti* ‘тж’); Дзеясловы руху абазначаюць перамяшчэнні ў прасторы, розныя па інтэнсіўнасці і напрамку: *кунацца* ‘спатыкацца, аступацца’ (літ. *kunoti*); *стрыбуляць* ‘ісці падпрыгваючы’ (літ. *stribuliuoti, stripuliuoti*); *шкрумбацца* ‘ісці, шоргаючы абуткам’ (літ. *skrumplinti*); *брэйдацца* ‘бегаць, круціцца’ (літ. *braide*). Дзеясловы *басцяцца* (літ. *bastytis*), *блындаць* (літ. *blandotis, blandytis*), *клымбаць, клындаць* (літ. *klyptii, klibeti*), *валэндацца* (літ. *valandà*) у значэнні ‘бадзяцца, хадзіць без мэты, швэндацца’ характарызуюцца крыху зніжанай канатацыяй і выразнай экспрэсіўнасцю. Даволі пашыранымі з’яўляюцца дзеясловы са значэннем працоўнай дзейнасці: *вашаваць* ‘інтэнсіўна і напружана працаваць на цяжкой рабоце’ (літ. *vašiuoti*); *кнінаць* ‘вязаць, цыраваць’ (літ. *knypoti*); *пойсаць* ‘малаціць каласы’ (літ. *paisyti*); *тарпаваць* ‘складаць у тарпу’ (літ. *tárpas*). У асобную групу вылучаюцца дзеясловы са значэннем фізічнага стану чалавека: *кныцець* ‘балець, ныць’ (літ. *kniteti*); *кеўляць* ‘ледзь жыць, ледзь дыхаць’ (літ. *kiaulioti*); *гебнуць* ‘загінуць’ (літ. *geibti*); *згеліць* ‘званітаваць’ (літ. *gelti*); *выкарпацца* ‘ачуняць, паправіцца’ (літ. *karpities*).

Такім чынам, лексічны корпус балтызмаў займае значнае месца ў слоўніковым складзе беларускай мовы. Запазычанні абазначаюць важныя для жыццядзейнасці чалавека прадметы і паняцці, звязаныя з бытавой сферай, раслінным і жывёльным светам, рамесніцтвам. Тэрыторыя іх распаўсюджвання даволі неаднастайная. Прыкладна 10% такіх слоў адзначаецца ў слоўніках літаратурнай мовы і выкарыстоўваецца ва ўсіх яе стылях. Астатнія 90 % балтызмаў размяркоўваюцца па пэўных дыялектных кантынуумах і ўтвараюць больш-менш шырокія (даволі рэдка) ці вузкія арэалы. Большая частка балтызмаў (у сваёй большасці назоўнікі і дзеясловы) фіксуецца ў зоне беларуска-літоўскага пагранічча, выяўляецца ў

некалькіх населеных пунктах і адносіцца да ліку лакальных лексічных запазычанняў.

Літаратуры

1. **Аникин, А. Е.** Опыт словаря лексических балтизмов в русском языке / А. Е. Аникин. – Новосибирск: Наука, 2005. – 394 с.
2. **Лаучюте, Ю. А.** Словарь балтизмов в славянских языках / Ю.А. Лаучюте. – Л.: Наука, 1982. – 211 с.
3. **Смулкова, Э.** К вопросу о белорусских балтизмах (Проблема статуса балтизмов в белорусских говорах) / Э. Смулкова // Балто-славянские исследования. 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 203 – 214.

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ